

**XIX. YÜZYILA AİT KISMEN HAREKELİ BİR METNİN İMLA HUSUSİYETLERİNE DAİR:
DARENDELİ NİHÂNÎ DİVÂNİ**

*On the Orthographic Specialties of a Text of the 19th Century Written Partially with Vowel Points:
Dîvân of Nihânî from Darende*

Dr. Ayşegül EKİCİ

Millî Eğitim Bakanlığı, Türkiye. aysegulaytekinckici@gmail.com

Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş/Received:
19.08.2022

Kabul/Accepted:
28.11.2022

Sayfa/ Page:
41-52

Öz

XIX. yüzyıl Osmanlı Türkçesi metinlerinde Eski Anadolu Türkçesi imlasıyla beraber bazı kelime ve eklerin modern imlaya göre yazıldığı veya vokallerin kullanılmadığı eklerde bu imlaya göre hareketlendiği tespit edilmiştir. Nihânî Dîvânı geç dönem metinlerinden olup eski ile yeninin bir arada kullanıldığı kararsız bir imla yapısına sahiptir. Düzlük-yuvarlaklık eğilimi eklerin hareketlerinden tespit edilmiştir. Hareke sadece eklerde değil kelimelerde de kullanılmış olup bölgenin ağız özelliklerini yansıtır niteliktedir. Geleneksel imla ile modern imlanın bir arada kullanıldığı ve telaffuzun yazıya aktarılmaya çalışıldığı bu tür metinlerin çeviri yazılarının nasıl ve neye göre oluşturulacağı konusu güçlük teşkil etmektedir. Araştırmacıların görüşleri bu tür metinlerin çeviri yazılarının hazırlanırken hareketlerine bağlı kalınması ve müdahalenin bilinçli yapılması gerektiği üzerinedir. Hareke, dil araştırmacıları açısından büyük önem taşımaktadır. Dîvân ayrıca şairin yaşadığı bölgenin coğrafi konumundan ve tarihinden dolayı dönemine göre çok sayıda arkaik kelime barındırmaktadır. Çalışmamızda XIX. yüzyıla ait Nihânî Dîvânı'nın imla hususiyetleri üzerinde durularak yazıldığı dönemin imlası hakkında belli bir izlenim oluşturan bu tür çalışmalara katkı sağlanması amaçlanmıştır. Ayrıca bölge ağızıyla ilgili ses özellikleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çeviri yazı, hareke, imla, ağız özellikleri, Nihânî Dîvânı.

Abstract

In the 19th century texts, some words and affixes were written according to modern orthography and the Old Anatolian Turkish spelling, or vowel points were added to the suffixes where the syllables were not used. Nihânî's Dîvân is a late-period text with an unstable orthographic structure. The flatness-roundness tendency was determined from the vowel points of the affixes. Vowel points in suffixes and words reflect the region's dialect characteristics. The issue of how the transcriptions of such texts, where traditional and modern spellings are used together, are made is complicated. Researchers think vowel points should be adhered to and while preparing transcriptions, intervention should be done consciously. Vowel points are important for language researchers. Dîvân contains many archaic words for its time due to the geographical location and history of the region where the poet lived. Herein we aimed to contribute to studies that create an impression about the orthography of the period when Dîvân was written, by emphasizing Dîvân's orthographic features. Additionally, sound characteristics of the regional dialect were determined.

Keywords: Transliteration, vowel points, orthography, dialect characteristics, Nihânî's Dîvân.

Atıf/Citation: Ekici, A. (2022). XIX. yüzyıla ait kısmen harekeli bir metnin imla hususiyetlerine dair: Darendeli Nihânî Dîvânı, *International Journal of Filologia* ISSN: 2667-7318 5(8), 41-52

Bu makale Hacettepe Üniversitesinde hazırlanan Nihânî Dîvânı (İnceleme-Metin) başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

Giriş

Nihânî'nin asıl ismi Muhammed Sâlih olup H 1220 / M 1805- H 1307 / M 1890 yılları arasında Darende'de yaşamış müderris kökenli mutasavvıf bir şairdir. Şeyh Salih Efendi, Salih Nihânî Baba sanıyla tanınır. Somuncu Baba hazretlerinin 9. kuşaktan torunu olup soyu Hz. Peygamber'e dayanmaktadır. Ayrıca ulemâ ve şuarâdan olan tarih bilgini Büyük Hasan İzzet Efendi'nin torunudur. Nihânî'nin babası ise Feryâdî mahlasıyla tanınan Şeyh Mustafa'dır. Nihânî dedesinin ve babasının rahle-i tedrisinden geçerek yetişir. Seyr ü sülûkunu Nakşî tarikatı üzerine tamamladığını, Kadîrî ve Halvetî tarikatlerine intisabının olduğunu açıklamıştır. Ayrıca *Mevlid*'inin başında, müstensih'in tanıtım yazısında, Halvetiye ve Bayramiye şeyhlerinden olduğu belirtilmiştir. Nihânî XIX. yüzyılda yaygın bir şekilde görülen çok tarikatlı olma özelliğini gösterip manevî yolları Allah'a ulaşmada önemli bir vasıta olarak görür. Cebeci-zâde Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. Onun edebî şahsiyeti ilmî birikimiyle mutasavvıf kimliğinin birleşmesi şeklinde tezahür eder (Ekici, 2022).

Nihânî hayatı boyunca Darende'de yaşamıştır. Bu ilçe, eski tarihlerde Sivas vilayetine bağlı bir kaza, dört yandan dağlarla çevrili olup Doğu Anadolu bölgesinin yukarı Fırat bölümünde yer almaktadır (Akgündüz, vd., 2002, s. 43). Yine şairin yaşadığı mahalle olan Hacılar Şeyhli Mahallesi de çok yüksek dağların arasındaki vadide kurulmuş doğal korunaklı bir yerleşkedir. Yerleşim yerleri genelde Tohma Çayı'nın etrafında kurulmuştur. Tarihi çok eski olup MÖ 7000 Hititler Dönemi'ne kadar dayanır. Tohma Havzası'na M.Ö. 715 yıllarında Kimmer Türkleri gelip yerleşmeye başlamış, M.S. yedinci yüzyıllarda güneyden gelen Müslüman Araplar da Havza'ya bu kapıdan girmişlerdir. X. yüzyıldan sonra doğudan gelen Türk boyları ve özellikle Selçuklu Türkleri de buraya gelip yerleşirler. Yine doğudan gelen Oğuz Boyu ve Karakeçili Türkmenlerinin geçiş ve yerleşme yeri bu bölge olmuştur (Cengiz, 1987, s. 15). Darende Müslümanların hâkimiyetine geçinceye kadar yol güzergâhında bulunması, Müslümanların hâkimiyetinden sonra da sınır şehri olması nedeniyle stratejik bir konuma sahip olmuştur. Seyyar kitapçılığın ve kitap yazımının yaygın olması halkın kültür seviyesinde önemli rol oynar (Öztürk, 1962, s. 27; Cengiz, 1987, s. 183; Akgündüz, vd., 2002, s. 626).

Bir şairi dil hususiyetleri dâhil bütün yönleriyle anlayabilmek için yaşadığı dönemle beraber yetiştiği coğrafyanın da bilinmesi gerekir. Fizikî çevre ve iklim şartlarının insan karakteri üzerinde etkili olduğu bilim adamlarınca dikkate alınmıştır. Richard E. Nisbett (2005, s. 12) insanlar yetiştikleri bölgenin yüzey şekillerine, iklim koşullarına ve bitki örtüsüne bağlı olarak bazı fizikî ve ruhî özellikler kazanırken insanı konu edinen edebiyatın da “yeşerdiği bölgenin coğrafi koordinatlarına bağlı olarak birtakım nitelikler taşıdığını” belirtmiştir.

Bu bölgenin coğrafî, siyasî ve kültürel yapısının Nihânî'nin edebî kişiliğinin ve bunun önemli bir parçası olan dil hususiyetlerinin oluşmasında büyük rolü vardır. Metinde ağız özellikleri ve arkaik kelimelerin etkin bir şekilde kullanıldığı görülür. Bu duruma Darende'nin tarihinin eski olmasının ve dağlık, korunaklı, her türlü dış etkiye kapalı bir bölgede yaşamın etkili olduğu düşünülmektedir.

Nihânî Dîvânı tek nüshadır. Rika yazı stiliyle kaleme alınmış olan eser toplam 60 varak olup *Dîvân* kısmı 50 varaktan ibarettir. Kaynaklarda *Dîvân*'ın şairin kendi hattıyla olduğu geçse de müellifin oğlu olan ve aynı zamanda kendisi de şair olan Müslim Mustafâ Penâhî tarafından derlenip istinsah edildiği düşünülmektedir. Çünkü temmet kaydındaki tarih Nihânî'nin ölüm tarihinden 7 yıl sonraya tekabül eder. Temmet kaydına göre müstensih eserin istinsahını Rûmî 30 Teşrîn-i evvel 1312/Hicrî 5 Cumâde'l-âhir 1314 tarihinde tamamlamıştır. Kısmen harekeli bir metin olup bu hareketlerin kim tarafından işaretlendiği belli değildir (Ekici, 2022, s. 624).

Harekeli metinler araştırmacıların da belirttiği üzere eklerdeki ses uyumunu göstermede ikinci derecede önem taşımaktadır. Batı Türkçesinin Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi

dönemlerinde de hareke kullanılmış olup 16. yüzyıldan sonra azaldığı görülmüştür. Bunda hem imlanın kalıplaşmış olması hem de harekenin yazım hızını düşürmesinin etkileri söz konusudur. Ancak 18. ve 19. yüzyıllarda az da olsa rastlanılan bu tür metinler oldukça değerlidir. Harekeler kalınlık-incelik uyumunu tespit etmeye elveriş göstermese de düzlük-yuvarlaklık uyumunun takibi yapılabilmektedir. Özellikle de kalıplaşmış imlada vokallerin gösterilmediği eklerde harekeler ipucu vermektedir (Kartallıoğlu, 2007, s. 463)

Tulum (2002, s. 489) imlayı iyi bilmeyip çevresinden duyduğu gibi yazan müstensihleri çevrelerince çok eleştirilseler de “eli öpülesiceler” olarak nitelendirmiştir. Kartallıoğlu’nun (2007) belirttiği üzere eğer onlar olmasaydı dildeki değişimleri görmek mümkün olmayacaktı. Bu müstensihler “imlaya meydan okurcasına telaffuzu kâğıda dökmeye çalışmışlardır” (s. 464).

Bu tür metinlerin imlasında takip edilmesi gereken yolu Anhegger (1950, s. 135) tarihî mensur parçaları modernleştirerek okumak caiz ise de harekeli olan edebî ve manzum metinlerde böyle bir şeyin söz konusu olamayacağını belirtmiştir. Ancak devrin diline mümkün olduğu kadar yaklaşılması gerektiğini vurgulamıştır. Korkmaz (1984, s. 71) ise metnin kuruluşuna ait açıklamasında imlanın ünlüler bakımından elverdiği kısımlarda Eski Anadolu Türkçesinin kurallarına, imlanın elvermediği yerlerde ise doğrudan Türkiye Türkçesinin ses kurallarına bağlı bir metin kurmaya çalışılmasını, devrin ve eserin dil yapısını zedeleyici bir tutum olarak görmüştür.

Kutlar (2008) da geç dönemde yazılmış eserler üzerinde çalışanların kelimeler ve eklerin imlasını değiştirme konusunda dikkatli davranmaları gerektiğini belirtmiştir. Kutlar, tamamıyla klasik imlaya bağlı kalmayı doğru bulmaz; ancak “neye, ne ölçüde müdahale edeceğimize ilişkin ölçütleri önceden belirlemek ve fütursuz bir biçimde başı sonu belli olmadan yapılacak değiştirmelerden uzak durulmasını, ortaya çıkması muhtemel birçok sorunu önlemek noktasında önemli olduğunu” ifade eder (s. 510).

Anhegger, Korkmaz ve Kutlar’ın ifadelerine göre bir metinde devrin ve eserin dil yapısı korunmaya çalışılmalıdır. Bu nedenle vokallerle beraber hareke de dikkate alınmalıdır. Bir eserin yazıldığı dönemin lisanına mümkün olduğu kadar yaklaşmak gerekmektedir.

Çalışmamızda (Ekici, 2022) metni kurarken hem vokaller hem de harekeye göre okunuş bağlamında konuşma dilinin özelliklerini de göz önünde bulundurarak metni dikkatli bir şekilde dönemin lisanına yaklaştırdık. Amacımız, elimizdeki bu tek nüsha olan *Nihâni Dîvânı*’ndan XIX. yüzyıl Osmanlı Türkçesi hakkında bir fikir vermek ve aynı zamanda dil konusunda çalışma yapanlara doğru malzeme sunabilmektir¹.

1. NİHÂNÎ DÎVÂN’NIN İMLÂ HUSUSİYETLERİ

XIX. yüzyıla ait kısmen harekeli bir metin olan Nihâni Divanı’nda yazı dilindeki gelenekselleşmiş imla hususiyetleri görülmekle beraber metnin konuşma diline göre harekelendiği kelime ve ekler mevcuttur. Kelime ve eklerdeki ünlüler, harfle gösterildiği zaman harekenin harfe uygunluk gösterdiği; vokalin gösterilmediği yerlerde ise konuşma diline göre harekelendiği tespit edilse de tam bir istikrar görülemez, bunun tam aksi örneklere de rastlanılmıştır. Zaman zaman okunuşta kolaylık sağlama veya birbiriyle karışabilecek yazımı aynı, ancak farklı okunduğunda değişik manalar içeren sözcükleri ayırmak için uygulandığı da görülmüştür. Harekeleme sistemi belli bir sistematik yapıya sahip olmasa da dönemin dil ve bölgenin ağız özelliklerini yansıtır niteliktedir² (Ekici, 2022).

1.1. Ünlülerin Yazımı

1. Kelime başında ve bazen ortasında “a” ünlüleri medli elifle “e” ünlüleri ise elif üzeri üstünle yazılmıştır: **أَنكِد** “aniñ” (s. 639), **آدِر آنا** “Âdem Ata” (s. 640), **الآن** “alana” (s. 640), **أَبْحَا** “ebhâr” (s. 642), **أَيْمَنْدِر** “eymendir” (s. 642), **أَشْبُو** “eşbeh” (s. 652)³.

2. Kelime sonundaki “a” lar güzel “he” (ه) ile yazılıp bazen üstünle harekelenir: **رِفَّة رِفْتَا** “rifte rifte” (s. 646), **غَزَمَة** “ğam-zede” (s. 820), **شَاهَا** “şâhâne” (s. 747).

3. Kelime başında “i” ünlüsü “elif” (ا) ve “ye” (ی) ile yazılmış, içinde ise sadece “ye” (ی) harfiyle gösterilmiştir. Vokal kullanılmayan Arapça ve Farsça kelimelerde ise bazen “i” sesini göstermek için “esre” kullanılmıştır. Bazı kelimelerin yazımında ise “ye” (ی) harfiyle beraber uzun “i” sesini vermek için “çeker” işareti bulunmaktadır:

ايدِرلر “iderler” (s. 666), **كَيْلْدِه** “kıldı” (s. 805), **بُو يُوْرِيْشِه** “bu yürümiş” (s. 804), **مَآوَا** “mâ-sivâ” (s. 659), **الْإِلَهِ** “ilâhî” (s. 804), **بِحْمَانِه** “bî-mücân” (s. 804), **نَعْلَمِيَه** “na’lîn” (s. 821).

4. İlk hecesi yuvarlak ünlü olan Arapça ve Farsça kelimelerin birçoğunun harekelendiği tespit edilmiştir: **حُسْرَوِي** “Husrevî” (s. 165), **رُؤْيَت** “rü’yet” (s. 828), **خُلُقِه** “hulk” (s. 838), **مُقَطَّع** “mukatta” (s. 701). Türkçe kelimedede ise harekeleme görülmemiştir: **اَوْشَاوِه** “uçmak” (s. 809).

1.2. Ünsüzlerin Yazımı (p, ç, t, k sert ünsüzlerinin yazımı)

1. Metinde yumuşak ünsüzlü kullanımlar mevcuttur: **كُوْجْدِر** “gücdür” (s.688), **جَبْرَه** “hâbisten” (s. 788), **دُرْلُو** “dürlü” (s. 800), **تَبْرَاوِه** “tobrak” (s. 822), **هَدَنْجِيْبِه** “hizmetçisi” (s. 657).

2. Metinde Azerî şivesinin etkisiyle I. şahıs zamiri “ben” in “men” li şekilleri görülmektedir: **مَنِه** “men” **مَنْمَه** “menem” (Ekici, 2022, s. 627).

3. Metinde bir kelimenin hem “b” li hem de “p” li kullanımları mevcuttur: **جَبْرَه** “habis” ve **جَبْس** “haps” **بُتْ** “büt” ve **پُتْ** “püt” (Ekici, 2022, s. 627).

4. Metinde “ce” (ج) li ve “çe” (چ) li kullanımların ikisine de rastlanmıştır: **جُوْج** “göc” (s.688), **كَيْج** “göç” (s. 688) “hiç” kelimesinin ise “hic” şekline rastlanmamıştır (Ekici, 2022)

5. Metinde ç > ş değişimi yalnızca bir kelimedede görülmüştür:

“kaçdı” kelimesi halk ağzına uygun olarak **قاَشْدَا** “kaşdı” şeklinde yazılmıştır (Ekici, 2022, s. 811).

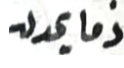
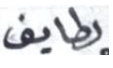
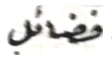
6. Eski metinlerde iki şekilde de görülen “hidmet” ve “hizmet” kelimeleri “ze” (ذ) li şekliyle yazılmıştır **هَدْمَت** (Ekici, 2022, s. 804).

7. Hoca kelimesinin hem “hoca” hem de Farsçadaki vâv-ı ma’ duleli olan “h̄āce” şekli görülmektedir:

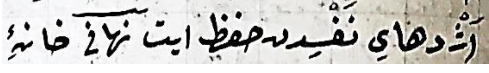
 “hoca” “h`āce” (Ekici, 2022, s. 628).

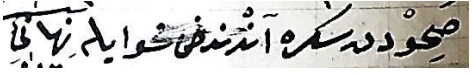
1.3. Hemzenin Kullanımı

Kelime ortasındaki hemzeler kürsü üzerinde yazılmış bununla beraber daha çok Farsçada görülen bu tarz kelimelerin ى (ye) li şekillerinin de tercih edildiği görülmüştür:

 “zemâyim-zemâ'im” “letâyif-letâ'if” , “fezâ'il-fezâyil”

İsmin –i halini göstermek için ha-i resmîyeden ve “ye”den sonra hemze kullanılmıştır:

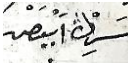
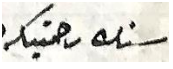
 “Ejdehâ-yı nefsdan hıfz et Nihânî hâneyi”

 “Sahivden sekre andan dahı mahv eyle Nihânîyi” (Ekici, 2022, s. 629).

1.4. Eklerin Yazımı

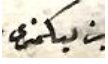

1.4.1. İyelik Eklerinin Yazımı

İyelik eklerinde bazen vokal kullanımı bazen de hareke kullanımı mevcuttur. Birinci ve ikinci tekil şahıs iyelik ekleri “-m” (م) ve “-n” (ن) kendinden sonra başka bir çekim eki alıyorsa kendinden önce “-i” sesini veren “ye” (ی) harfinin kullanıldığı, çekim eki almamış ise vokalin hareke ile gösterildiği görülmüştür:

 “kaddimi” “agzıma” “veledim” “seriñ ebyaz” “rahmetiñe”

“rahmetiñe” “yüziñi” “rûzıñ” gibi. I. ve II. şahıs iyelik eklerinden önceki ünlülerin düz kullanımı düzlük-yuvarlaklık uyumuna geçişin bir göstergesidir (Ekici, 2022, s. 628).

Birinci çoğul şahıs iyeliklerde ise ekten önce vokal ya da hareke kullanımına rastlanmamıştır:

 “bizligimizi” (s. 644), “rahımız” (s. 674), “cümlemize” (s. 662).

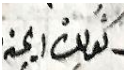
Üçüncü şahıs iyeliklerde ise geleneksel imla kendini korumuştur –ı/i sesini veren harf ya da hareke kullanılmıştır:

 “mûyına” (s. 645), “kûyını” (s. 654), “emrine” (s. 659). III. şahıs iyelik eki olan

“ye” (ی) vokalinin gösterilmediği bazı sözcüklerde ise “kesre” kullanılmıştır: “kühine” (s. 659), “idrâki” (s. 659).

1.4.2. İlgi Ekinin Yazımı

İlgi hâli ekinde düzleşme eğiliminin olduğu görülmüştür. Geleneksel imlaya göre “-uñ/-üñ” şeklinde yuvarlak okunan bu ekin metinde “-iñ/iñ” şeklinde kesreyle harekelendiğine rastlanılmıştır, ancak tam olarak düzlük-yuvarlaklık uyumuna girememiştir:

 “güliñ içine” “senüñ rahmetiñe” gibi (Ekici, 2022, s. 628).

1.4.3. Belitme Hâli Eki

Metnin genelinde “belirtme hâli” eki “-ye” (ی) ile gösterilmiştir. Ancak bu ek yerine kesrenin kullanıldığı da görülür. Ayrıca *Hemze'nin Kullanımı*'nda belirtildiği üzere “-ha-i resmiye”den ve “-ye”den sonra da ismin -i hâli için hemze kullanılmıştır:

 “Gönlüme ol **şâhı** mihmân edeyim”

 “Mâsivâyı nefye isbât nûn-ı nakşîñ ey püser”

 “Ejdehâ-yı nefsdan hıfz et Nihânî **hâneyi**”

 “Sahivden sekre andan dahı mahv eyle **Nihânîyi**” (Ekici, 2022, s. 629).

1.4.4. -ca/-ce Eki

Metinde zarf-fiil eki ve yapım eki durumunda olan “-ca/-ce” ekinin ünsüz uyumuna girmeyip hep “-cim” (ج) ile yazıldığı görülmüştür: “bakdıkca” (s. 678), “Türkceyi” (s. 860).

1.4.5. Görülen Geçmiş Zaman Eki

Görülen geçmiş zaman ekinin III. şahıslarda düzlük-yuvarlaklık uyumuna geçmeyip geleneksel olarak hep “-dal” ve “-ye” (دی) şeklinde kullanıldığı görülmektedir: “oldı” (s. 643), “güldi” (s. 797).

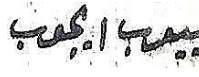

1.4.6. Geniş Zaman Eki

Geniş zaman “-r” ekinin kendinden önce yuvarlak ünlülü kullanımları devam etmiştir:

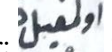
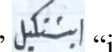
 “geçürmek” “yitürdüm” “gelürse” “virir/virür” gibi (Ekici, 2022, s. 629).

1.4.7. Zarf Fiil Eki

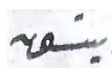

Zarf fiil eki “-up/-üp” ve “-uban/-üben” şekilleriyle devam etmiş ve her zaman “-vav” (و) ve “-be” (ب) ile gösterilmiştir, hareketin yazıya değil konuşma diline göre konduğu bir örnek belirlenememiştir:

 “yiyüp içüp” “tütup” “kiyuben” (Ekici, 2022, s. 629).

1.4.8. Emir Eki

Emir eki olarak “-gıl/-gil” ekinin devam ettiği görülmektedir: “olmagıl” “işitgil” (Ekici, 2022, s. 630).

III. şahıs emir bildiren “-sun/-sün” eki metinde her zaman vokalle görülmüş, düzlük-yuvarlaklık eğilimi görülmemiştir:

 “gelsün” (s. 806), “itsün” (s. 824), “olmasun” (s. 642).

1.4.9. Ek Fiil Ekleri

Ek fiilin geniş zamanı I. tekil şahıs için “-em/-am” şeklindedir. Bazı sözcüklerde harekeyle gösterilmiştir; “-ven” li şekline de rastlanılmıştır.

مشتاکم “müştâkam” (s. 674), پادشاهیم “pervâneym” (s. 674), اهلیم “ehliyem” (s. 777), بنم “benem” (s. 838), دگیلven “degilven” (s. 785).

III. tekil şahıs için “-dur/-dür” ve “-durur” ekleri kullanılmıştır ve her zaman kelimeye bitişik yazılmıştır: اولدور “oldur” (s. 704), اولدورور “oldurur” (s. 794), سائی دورر “sā’idurur” (s.

685); ancak ekin “-dirir” şeklinde harekelendiği görülmüştür: ماهیدیرر “māhīdirir” (s. 684). Ek fiilin I. çoğul şahıslarında “-uz/-üz” eki hep vokalle görülmüş, düzlük-yuvarlaklık eğilimine rastlanılmamıştır: نسلیوز “nesliyüz” (s. 675), آشینایوز “āşinâyuz” (s. 720).

1.4.10. Edilgen Ekleri

Metinde, edilgen ekleri “-l” ve “-n” kendinden önce yardımcı harf veya harekeyle gösterilmiştir. Bazı durumlarda uyuma girdiği bazı durumlarda girmediği görülmüştür: دوزلدی “düzüldi” (s. 799), اوکونور “okunur” (s. 681).

1.5. Soru Edatının Yazımı

Soru eki “mı/mi” bütün metinde (می) olarak yazılmıştır, düzlük yuvarlaklık uyumuna geçmemiştir: بچکول “seçer mi” (s. 713), اولدی می “oldı mı” (s. 718), اولدی می (s. 719).

1.6. Tamlamaların Kuruluşu

Bazı isim tamlamalarında “izafet kesresi” yerine “ötre” konmuştur bazen de kesreyle gösterilmiştir:

دل دانی “Huluvv-ü kalbe remz oldu bu hânîñ harfini tanı”

دیل-ü dâñâyı “gül-ü ra’nâyı” گل ضاء “gül-ü ruhsâre” سنبول نلفه “sünbül-ü zülfün”, بحار دمدنه “bahr-ü demden” .

Birçok tamlamada “ve” anlamına gelen “atıf vavı” yerine “izafet kesresi” kullanılmıştır:

بشبهه ب مثال “bî-şebîh [ü] bî-misâl”

بیلور تلخ شیرین صفت پ مايز “Bilir telh [ü] şîrîn hoş-âb [u] mâyız”

ایته تهر صفتی تاگی میل هدر “Eyle tevhîd-i sıfâtı tâbe-key meyl [ü] heves”

Bağlama gruplarında “atıf vavı”nın (و) normal kullanımı yanında “ötre” ile gösterildiği, bazen de günümüz kullanımına uygun olarak “ve” (و) şeklinde harekelendiği görülmüştür:

چون ü çirâ “çün ü çirâ”, قهلو و ناکشی “mevlevî ve nakşî”, قهلا و کزگان “Harakanî ve Kürkânî” (Ekici, 2022, s. 630).

2. NİHÂNÎ DÎVÂN'I'NIN DİL HUSUSİYETLERİ

Metinde yazı diliyle konuşma dili arasında tam bir paralellik kurulamadığı tespit edilmiştir. Bazı sözcüklerin yazı diline göre yazılıp konuşma diline göre harekelendiği görülür⁴ (Ekici, 2022).

Kelimeler	Harekelenmiş Şekilleri	Ses Değişimleri
kıbâb:	kubâb (s. 652)	ı > u
püser:	piser (s. 660)	ü > i
zehâb:	zihâb (s. 737)	e > i
fürû:	firû (s. 664)	ü > i
samt:	sumt (s. 762)	a > u
humâr:	hımâr (s. 669)	u > ı
ikmâm:	ekmâm (s. 756)	i > e
bihter:	behter (s. 793)	i > e
isâ'et:	esâ'et (s. 671)	i > e
tavk:	tuvk (s. 674)	a > u
ahrâr:	ihrâr (s. 678)	a > i
nikât:	nükât (s. 759)	i > ü
siyâdât:	seyâdât (s. 683)	i > e
zerk:	zürk (s. 686)	e > ü
kışrında:	kuşrında (s. 690)	ı > u
dehân:	dühân (s. 693)	e > ü
kışr:	kuşr (s. 702)	a > u
cidâ:	cüdâ (s. 712)	ü > i
sevâd:	sivâd (s. 731)	e > i
harrıñı:	hurriñı (s. 754)	a > u
hısn:	hasn (s. 769)	ı > a
nehzat:	nühzat (s. 785)	e > ü
süvâr:	sîvâr (s. 790)	ü > i
sıbt:	sebt (s. 794)	ı > e
husûn:	hasûn (s. 806)	u > a
ferâvân:	fürevân (s. 807)	e > ü
hamrâsı:	humresi (s. 808)	a > u
agrâz:	igrâz (s. 808)	a > ı

Metinde kalın ünlülerin kendi arasında ince ünlülerin de yine kendi gibi ince olan ünlü sesler arasında değişimi söz konusudur. Geniş ünlülerle dar ünlülerin değişimi tespit edilmiştir. Ayrıca yuvarlaklaşma, düzleşme ve ses türemesi olayları görülmüştür:

2.1. İnce Ünlü Değişimi

Arapça ve Farsça kelimelerdeki i > e veya e > i değişimi dikkat çekicidir. Farsçada kesre i/e arası bir ses durumunda olduğu için bu tür kelimelerin bazen fethayla bazen de kesreyle harekelendiği düşünülebilir. Duman (1999, s. 66) bu tür kelimelerin kendi orijinal dillerinde değişime uğrayıp tekrar alındığını belirtenler olsa da Türkçedeki değişimle benzerlik gösterdiğini ve fonetik bakımdan dikkate alınması gerektiğini belirtmiştir.

“zehâb/zihâb” (s. 737), “isâ'et/esâ'et” (s. 671), “siyâdât/seyâdât” (s. 683), “sevâd/sivâd” (s. 731), “ikmâm/ekmâm” (s. 756), bihter/ behter” (s. 793).

2.2. Kalın Ünlü Değişimi

Kalın ünlüler arasındaki değişim bir yerde görülmüştür. Seslerin çıkış yerleri ve söyleniş biçimleri dikkate alındığında bu seslerin değişimi doğal olarak gerçekleşmekte ve konuşma dilinde yakın sesler birbirinin yerine geçebilmektedir. Kısmen harekeli olan metinde bazı sözcükler harekelenirken konuşma diline göre harekelenmiştir:

“hısn/hasn” örneğinde “hısn” kelimesinin ilk hecesindeki “ı” ünlüsü “a” ya dönüşmüştür (Ekici, 2022, s. 630).

2.3. Düz Dar Ünlü-Geniş Ünlü Değişimi

Düz dar ünlüler ile düz geniş ünlüler arasındaki değişim de diğer ünlü değişimlerinde olduğu gibi nöbetleşe gerçekleşmektedir. Bazı kelimelerde geniş ünlü, dar ünlüye dönüşürken bazı kelimelerde de tam tersi bir durum söz konusudur:

“zehâb/zihâb”, “isâ`et/esâ`et”, “ahrâr/ihrâr”, “siyâdât/seyâdât”, “rifâ`î/refâ`î”, “sevâd/sivâd”, “imâme/amâme”, “ikmâm/ekmâm”, “bihter/ behter”, “hısn/hasn”, “sıbt/sebt” (Ekici, 2022, s. 630).

2.4. Yuvarlaklaşma

İlk hecesinde düz ünlü bulunan bazı kelimeler ötre ile harekelenmiştir. İlk hecedeki yuvarlaklaşma “b, m, v” seslerinden önce görüldüğü gibi diğer seslerden önce de görülür. Bu durumun bölgenin ağız özellikleriyle ilgili olduğu düşünülebilir:

“kıbâb/ kubâb”, “samt/ sumt”, “tavk/ tuv̄k”, “samta/ sumta” gibi. Ayrıca dudak ünsüzü bulunmayan diğer bazı kelimelerde de yuvarlaklaşma söz konusudur:

“nikât/ nükât”, “zerk/ zürk”, “kışırında/ kuşırında”, “dehân/ dühân”, “kışır/kuşır”, “harrîni/ hurriñi”, “hamrâsı/ humresi” gibi (Ekici, 2022, s. 630).

2.5. Düzleşme

Yuvarlaklaşma ses olayının tam tersine bazı kelimelerin ilk hecesinde yuvarlak ünlülerin düzleştiği görülür. Karahan (1996, s. 16) Kuzeydoğu grubu ağızlarının bazı kelimelerde ilk hecedeki yuvarlak ünlüleri düzleştirdiğini belirtmiştir. Çalışmamızda görülen örnekler şu şekildedir.

“püser/ piser”, “firû/ firû”, “humâr/ hımâr”, “kufıl/ kıfl”, “cüdâ/ cidâ”, “vü/ ve”, “süvâr/ sîvâr”, “husûn/ hasûn” örneklerinde olduğu gibi (Ekici, 2022, s. 630).

2.6. Ünlü Türemesi

Türkçede iki ünsüz yan yana gelemeyeceği için araya ünlü ses alır. Arapça ve Farsça kelimelerde vezin gereği ya da doğal söyleyiş olarak bu şekilde harekeleniği görülmüştür:

“nerm/ nerim”, “lehv/ lehiv”, “ucb: ucub” (Ekici, 2022, s. 631).

2.7. İkizleşme

İkizleşme, “iç seste iki ünlü arasında bulunan ve vurguyu üzerinde bulduran ikinci hece başındaki ünsüzlerin açık ve zayıf boğumlanmalı ilk hece ünlülerinin etkisi altında kendi hece sınırlarını aşacak bir yeğlilikle boğumlanmaları sonucunda, söz konusu ünsüzdeki tekrarlamayı gösteren ses olayı”dır (Korkmaz, 1992, s. 163). İlhan (2009, s. 357) ünsüz ikizleşmesinin vurguyu kuvvetlendirme etkisiyle ortaya çıktığını ve ünsüz türemesi olarak değerlendirildiğini belirtmiştir (İlhan, 2009, s. 357).

severiz: severriz (s. 674)

biriñi: birriñi (s. 754)

kere: kerre (s. 719)

2.8. Ünsüz Değişimi

Sözcük başındaki ve sonundaki “k” seslerinin bazı kelimelerde “h” ünsüzüyle kullanıldığı görülmüştür:

kanı: hanı (s. 781)

ırak: ırah (s. 696)

kulak: külah (s. 697)

Nihâni'nin şiirlerinde eskiden kullanılan ancak günümüzde değişime uğramış ya da tamamıyla kaybolmuş arkaik kelime ve ekler mevcuttur (Ekici, 2022, s. 147):

Kelimeler:

Kapusu Kıtmîridir yazdı hattât
Şol esîr-i nefis olan dâ'im mu'azzeb **t**amuda
Gezme bî-hûde 'anâşır gird-âbında **ç**izginip
Cümle benem bende **u**ş
Ne **k**andan geldiñ ol **k**ane ayak bas
Taşlar ile **ur** özünü mâtem et
İlm-i ezeli zevkî bu milk-i dili **to**ylar
Gel dolaşma orman ile **b**ükçeyi
Meseldir akra'a melhem bulaydı kendi eder **em**

Ekler:

Rabbini bilmek**dürür** nefsiñ şîfâtın redd bil
Lâl ol**uban** kes sözüñü mâtem et
Bâtının çirk-âb ed**üben** zâhirini süsler ol
'İbâdi hâb-ı gafletden uyaram dey**ü** ol gâfil
Bak**ıncaç** gözüne âdem görünür
Bağ**magıl** şehlâ
Meni esrâr-ı 'irfân ile dâna eyle**gil** şüccâ
Deri**ñ** ben gizli idim tâ ezelden
Murâdım merdüme 'ibret degil**ven** nâkil ü grybet
Sensin erkân şâhibi ben bende-i nâçizi**ñem**

Sonuç

Nihâni Dîvânı kısmen harekeli bir metin olması sebebiyle hem dönemdeki dil değişimlerini hem de Malatya/Darendeli bölgesine ait ağız özelliklerini yansıtmaktadır. Özellikle “kîbâb, samt, tavk, zerk, kuşr” gibi kelimelerde ilk harflerin ötre ile harekelenmesi konuşma dilinde ilk hecedeki düz ünlülerin yuvarlaklaştırılarak söylenmesi eğilimini göstermektedir. Bu durum yuvarlaklaşmanın en çok Eski Anadolu Türkçesinde görülmesinden dolayı bölgenin ağız özelliklerinin Türkçenin bu döneminin etkisinde olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca iyelik eklerinden I.,II. ve III. tekil şahıslarda, ilgi ve bildirme eklerinde düzlük-yuvarlaklık uyumuna geçme eğilimleri tespit edilmiştir. Az da olsa Azerî şivesinin özellikleri ve birçok kelimedeki ses değişimleri görülür. Geç dönem metinlerinde Eski Anadolu Türkçesine göre vokallerin yazıldığı yerlerde geleneksel imlaya göre; vokallerin kullanılmadığı yerlerde modern imlaya göre okumak metnin imlasında çelişki oluşturmaktadır. Diğer taraftan metinlerin tamamen modern imlaya göre okunması da yine dil

açısından zedeleyici görünmektedir. Bu ikilemde hangi kelimelere ne ölçüde ne kadar müdahale edileceği, hangi kelimelerde düzlük-yuvarlaklık uyumunun olacağı, ünsüz benzeşmelerine uyulup uyulmayacağı üzerinde çalışılması gereken konulardandır. Metnin bir taraftan mümkün olduğu kadar modern imlaya yaklaştırılıp diğer taraftan dil hususiyetlerinin korunması gerekmektedir. Ayrıca bölgenin ağız özelliklerini yansıtan harekeli kelimelerin okunuşlarının dipnotta gösterilmesi araştırmacılara katkı sağlanması adına önemlidir.

Kaynakça

- Akgündüz A. Öztürk S. ve Baş Y. (2002). *Darende tarihi*. (1. Baskı). Somuncu Baba Araştırma ve Kültür Mekezi Yayınları.
- Anhegger, R. (1950). 16. asır şairlerinden Za'îfi. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 4 (1-2), 133-166.
- Cengiz, M. A (1987). *Tohma Havzası*. Beydağı Matbaası.
- Duman, M (1999). Klasik Osmanlı Türkçesi döneminde i/e meselesine dair. *İlmî Araştırmalar*, 7, 65-104.
- Ekici, A. (2022). *Nihâni dîvânı*. [Doktora Tezi]. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İlhan, N. (2009). Türkiye Türkçesi ağızlarında ses türemesi ve ağız tasnifleri açısından değerlendirilmesi. Türkiye Türkçesi ağız araştırmaları çalıştayını bildiri. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karahan, L. (1996). *Anadolu ağızlarının sınıflandırılması*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kartallıoğlu, Y. (2008). Osmanlı Türkçesindeki ekler dudak uyumuna göre nasıl olmalıdır. *Turkish Studies*, 3(6), 458-481.
- Korkmaz, Z. (1984). Anadolu'da Türkçenin yazı dili oluşu ve ilk öncüleri. *Türk Dili Dergisi*, (390-391), 272-279.
- Korkmaz, Z. (1992). *Grammer terimleri sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kutlar, F.S. (2008). 16. ve 19. Yüzyılda yazılmış iki metnin imlasına ilişkin kimi tespitler. *Turkish Studies*, 3(6), 499-510.
- Öztürk, F (1962). *Darende tarihi*. Baysal Matbaası.
- Nisbett, Richard E. (2005). *Düşüncenin coğrafyası* (G. Çağal Güven, Çev.). Varlık Yayınları.
- Tulum, M. (2002). 17. ve 18. yüzyıllarda İstanbul Türkçesi: sesler ve uyumlar üzerine bir değerlendirme. *Türkler* (C. 11, ss. 489-508). Yeni Türkiye Yayınları.

Sonnotlar

¹ Makalede transkripsiyon işareti kullanılmamış olup sadece “nazal n” için “ñ” ve ayın harfi için de kesme “-’-” işareti kullanılmıştır.

² Değişen imla yanında Eski Anadolu Türkçesine ait bilinen klişeleşmiş imla özellikleri de verilererek hangilerinin değişip hangilerinin değişmediği konusunda kıyaslama yapılması istenmiştir.

³ Örneklerdeki sayfa numaraları tezden verilmiştir. bk. (Ekici, 2022).

⁴ Dil hususiyetleri ayrı bir inceleme alanı olup tarafımızdan sadece tespit edilebilenler gösterilmeye çalışılmıştır.

Sorumlu Yazar / Corresponding Author: Dr. Ayşegül EKİCİ

Çatışma Beyanı / Conflict Statement: Yazar bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkisinin bulunmadığını, herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan etmiştir.

Etik Beyanı / Ethical Statement: Yazar bu makalede “Etik Kurul İzni”ne gerek olmadığını beyan etmiştir.

Destek ve Teşekkür / Support and Thanks: Yazar bu çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmadığını beyan etmiştir.

Yayımlanan makalede araştırma ve yayın etiğine riayet edilmiş; COPE (Committee on Publication Ethics)’nin editör ve yazarlar için yayımlanmış olduğu uluslararası standartlar dikkate alınmıştır.